

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Валерій Солдатенко,

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент

Національної академії наук України,
головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса Національної академії наук України

ORCID: 0000-0003-2435-1123

DOI 10.32782/2306-9082/2024-55-6

УДК 94:323.1](477)"1917/1920"

АЛЬТЕРНАТИВИ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ВОСЕНИ 1918 Р. Й РЕАЛЬНА ПРАКТИКА ПОЛІТИЧНО-ДЕРЖАВНОГО ПРОТИБОРСТВА (ЧАСТИНА ПЕРША. ОСНОВНІ КОНТУРИ ГОЛОВНИХ ПЕРЕДБАЧУВАНИХ АЛЬТЕРНАТИВ)

Період кінця 1918 р. – початку 1919 р. займає особливе місце в історії України революційної доби. Суспільні антагонізми, сягаючи апогейних значень, обіцяли недалекі й неминучі потрясіння. Однак тогочасні політичні табори по-різному вбачали ближчий і перспективний етапи поступу України, пропонували відповідні своїм уявленням і розрахункам варіанти стратегії й тактики дій і перетворень, моделей державотворення. Підхід до реконструкції важливої, дуже непростой і суперечливої сторінки історії ні в радянській, ні в зарубіжній, в тому числі емігрантській і діаспорній, а також сучасній вітчизняній історіографії не здійснювався і не

здійснюється через призму наявних тоді альтернатив. А саме через їхнє зіткнення, непримиренне, принципове й жорстоке протиборство прокладався шлях у майбутнє нації, народу, країни. Відтак, вдаючись до альтернативного чинника, як об'єктивного і ключового (водночас це і конструктивний метод історичних досліджень), назрілим і продуктивним видається спроба комплексного аналізу важливих подій і фактів переламного моменту.

Революційна доба 1917–1920 рр. належить до кола об'єктів, які чи не найактивніше вивчаються у незалежній Україні. Сотні й тисячі публікацій, книг, статей, дисертацій нагромадили величезний обсяг доволі реалістичних

знань, передусім, з історії Української революції [1, 2], знаходять відбиття і узагальнення в підсумкових працях [3]. Природно, певне місце в них відводиться і означеним у заголовку подіям. Однак більше як столітній досвід наукового освоєння сутності революції незмінно доводить невичерпність пізнання, потребу нових і нових звернень до її відтворення на інших, вищих рівнях. Свідчення тому – і низка найновітніших видань, у яких, між тим, як і раніше, зустрічаються і певні неспівпадіння, а то й очевидні суперечливості в оцінках, тлумаченнях одних і тих же фактів, документів, інтерпретації сюжетів [4, 5, 6, 7, 8, 9]. Тому у висвітленні обраної проблеми видається доцільним звернення до історіографічного дискурсу.

На осінь 1918 р. дедалі яснішим ставало, що Перша світова війна добігає завершення. Центральні європейські держави потрапляли все в більшу кризу, виявлялися просто не в змозі скільки-небудь ефективно продовжувати військові дії. Антанта, що розкололася, планувала повернути зброю проти вчорашнього союзника – Росії, де вирувала революція, загрожуючи перекинутись і на західний світ. Так прагнення миру ставало домінуючим. Однак вихід з війни не міг бути для всіх однаковим. Англія і Франція дедалі посувалися до переможного фіналу. А Німеччина і Австро-Угорщина все більше опинялися в програтних позиціях.

Перебуваючи під австро-німецькою військовою окупацією, Українська Держава також жадала миру. Проте визначеності у прийдешньому практично не існувало. Найвірогідніше окупанти мали залишити Україну. Цього дедалі настійніше вимагали війська, особливо їхній рядовий склад. Хліб, інші ресурси, за якими вони прийшли в чужу країну, у буквальному розумінні дедалі більше забарвлювалися кров'ю. Командування розуміло, що з затримкою перебування в Україні

нестримно наростало революціонізування солдатського середовища. Іншого варіанту, як невідкладна повна евакуація півмільйонного контингенту на батьківщину, не вбачалося.

Гетьманський режим за такого розвитку подій (а його ймовірність була дуже високою) ніяк не міг почуватися впевнено, перебувати у безпеці. Й вінні в тому були, передусім, окупаційні власті. Вони надійно блокували спроби фахового військового, бойового генерала П. Скоропадського, його оточення створити боєздатну регулярну українську армію. Практично все залишалося на бюрократично-проектному рівні. А військову загрозу можна було чекати з будь-якого боку, а то й з усіх боків разом: і від Радянської Росії, і від білокозачого Дону, і від Польщі, і від Антанти. В Україні не було жодної сусідньої держави, яка б не зазіхала на її землі, багатства.

Правда, жевріла непевна надія, що якось можна буде знайти порозуміння з керівництвом Білого руху, становленню якого гетьманат дієво сприяв, та ще, можливо, з командуванням Антанти – П. Скоропадський свого часу присягав на вірність російському самодержцю і віддано воював разом з союзниками проти німців і австрійців. Складніше було з відроджуваною Польщею, але можна було розраховувати, що плани її владоможців не у всьому співпадуть з політикою могутніших сусідів і ті хоча б у чомусь підтримають український істеблішмент [10, с. 261–300].

Доволі туманно виглядали перспективи стосунків з Радянською Росією. Те, що вона була безсумнівним і непримиреним ворогом гетьманату, не потребувало доказів. Однак соціалістичний північний сусід у військовому відношенні залишався поки-що слабким, лежав у розрусі й роздирався внутрішніми суперечностями. Підписав же він вимушено принизливий, грабіжницький Брестський мир.

Тепер роль німців і австрійців могли перейняти британці й французи.

Та чи не найгірше було зі своїми – з українцями, передусім, із власним селянством. Воно в своїй більшості не сприйняло гетьманат, реставрацію поміщицького землеволодіння і силового, терористичного владарювання. Канізьке, Звенигородсько-Таращанське, Ніжинське та інші повстання були зовсім не окремими, локальними стихійними вибухами, а найбільш яскравими, рельєфними, потужними проявами тотальної селянської війни, справжньої «української Вандеї».

Кадровий військовий і вже доволі досвідчений політик – керівник Української Держави навчився добре орієнтуватися в оцінці, розстановці сил, аналізі подій, передбаченні масових збурень і розумів, що тут може бути найслабша ланка гетьманської влади. Однак і інших засобів протидії неминучій могутній стихії він не знав. Тому спробував «зіграти на випередження». Ще до кульмінації революційних подій на фронті, в Німеччині, Австро-Угорщині П. Скоропадський зробив спробу перехопити ініціативу, погрожуючи найрішучішими карами супротивникам режиму – «державним зрадникам» і «розбійникам».

Уже 21 жовтня 1918 р. наказом гетьмана було запроваджено надзвичайний стан на Харківщині. 6 листопада з'явився такий же наказ щодо Волині, 7 листопада – Одеси. А на Катеринославщині, Херсонщині, Поділлі й Таврії того дня оголошувався воєнний стан. За день до революції в Німеччині той же жорсткий превентивний захід було оголошено і на Чернігівщині, Київщині та Полтавщині [11, с. 59–60, 65–68].

Завершивши перетворення всієї України на суцільний воєнний табір, П. Скоропадський 10 листопада звернувся з грамотою до всіх громадян-українців, закликаючи зберігати спокій. В документі містилася і погано замаскована погроза: «В Мене є досить

сили, – заявляв авторитарний правитель, – щоб не допустити жодного руху проти державного ладу, але Я й не думаю про ці засоби, запевнений в тому, що Мій поклик почують усі громадяне, ведені любов'ю до рідного краю та добрим розумом» [11, с. 67]. Часто подібна риторика небезпідставно розцінюється, як вияв безпорадності, слабкості влади.

Надії й розрахунки П. Скоропадського, його оточення мали зустрітися з іншими викликами моменту й перевіритися в горнілі ближчих карколомних подій.

По інший бік політичних «барикад» опинилися не лише селяни, їхня більшість, а й переважаючі маси робітництва, середніх верств міського населення, чисельного складу національних партій. Останнім знадобився певний час, щоб, оговтавшись, від державного перевороту і безплідної демагогії офіційно опозиційного Українського національно-державного союзу (УНДС), зрозуміти – необхідні радикальні зміни в країні, а саме – знищення терористичного гетьманського режиму, повернення на шлях революційного дійства.

Наскільки перший – «центрально-нарадівський» етап Української національно-демократичної революції був щонайтісніше пов'язаний з ім'ям М. Грушевського, настільки ж другий – «директоріанський» етап виявився залежним від позицій, ініціатив, дій В. Винниченка. Заарештованого у липні служакками «державної варти» талановитого, популярного письменника, що, як щиро гадав, назавжди попрощався з «брудною справою» – політикою, доправили до П. Скоропадського. Гетьман запропонував першому очільнику національного уряду, автору історичних Універсалів Центральної Ради повернутися до державних справ і стати на чолі Ради міністрів Української Держави [12, с. 103].

Без всяких роздумів В. Винниченко пропозицію з презирством

відхилив. Невільно опинившись знову в Києві, в центрі українського життя, він уже не мав сил відірватись від нього. Як авторитетного політика, його ввели до складу Українського національно-державного союзу, що об'єднав, передусім, партії колишньої Центральної Ради і новоутворені організації, опозиційні до гетьманату. Тих, хто допускав примиренське ставлення до режиму, поступово «витіснили» і трансформували УНДС в УНС – Український Національний Союз. На голову останнього 18 вересня 1918 року і було обрано В. Винниченка – натхненника і щирого провідника політики єдиного національного фронту.

Лідер УСДРП В. Винниченко висловлював в даному випадку погляди і настрої досить широких кіл української демократії, а відтак знову висунувся в авангард суспільних процесів. То був момент крайнього загострення суперечностей в українській нації. Невщухаюча війна селянства з гетьманатом, страйковий рух робітників, опозиційні настрої інтелігенції досягали такої критичної точки, що вибух був просто невідворотним. Потрібна була організуюча сила, яка б спрямувала масове невдоволення в єдине русло, скерувала визвольну енергію ефективним шляхом. У повітрі носилася ідея повстання. Чітко зорієнтувавшись на необхідності його підготовки, голова УНС «для конспірації брав активну участь у переговорах з німцями й гетьманом у справі сформування «національно-демократичного» кабінету», зустрічався з німецьким послом, представниками військового командування.

Втаємничення підготовки повстання було єдиною можливою за тих обставин тактикою. Небажання ж бути елементарно ошуканими гетьманцями в ході переговорів про склад уряду і дистанціювання від кабінету, який залишався антиукраїнським

і нестримно котився до розпуску, також можна зрозуміти, якщо підходити до проблеми не однобічно.

Якщо ж вести мову про більш фундаментальні речі – принципові орієнтації на державницькі моделі (народопрямчю-республіканські, самостійницькі чи авторитарно-монархічні, «маріократичні»), то позиція В. Винниченка виглядає як єдино виправдана, послідовна, найбільшою мірою відповідною національному інтересу.

Серед більш-менш реальних існувала ще одна, латентна альтернатива розвитку суспільних процесів в Україні. Вона була уособлена, передусім, більшовиками України, які до певного часу масштабно, активно виявляли себе не могли.

Згідно Брестського мирного договору, підписаного РСФРР з Центральними державами, організаціям РКП(б) заборонялась легальна діяльність в Україні. Більшість їхніх членів евакуювалась до Радянської Росії, невелика частина перейшла на нелегальне становище.

Радикально налаштований сегмент більшовиків України (їх найактивніші представники – Г. Пятаков, Є. Бош, В. Затонський, В. Шахрай, А. Бубнов, Ю. Коцюбинський, М. Крапив'янський, Г. Лапчинський), найменованих «лівими» (серед них були і противники Брестського миру – «ліві комуністи», як Г. Пятаков і А. Бубнов) поривалися ще влітку 1918 р. очолити повсюдні виступи селян проти окупаційно-гетьманського режиму. Вже на партійній нараді в Таганрозі (19–20 квітня 1918 р.) було вирішено створити самостійну, окрему від РКП(б) Комуністичну партію України [13, с. 627–630]. Однак інше крило – Е. Квірінг, Я. Яковлев (Епштейн), Ф. Сергеев (Артем), В. Аверін, В. Межлаук – «праві» – підтримали позицію В. Леніна, який категорично заперечував доцільність відділення більшовиків України.

З допомогою «центру» (його уособлював М. Скрипник) на установчому з'їзді в Москві (5–12 липня 1918 р.) зрештою було створено Компартію (більшовиків) України на правах обласної організації РКП(б).

Переоцінивши готовність внутрішніх сил до загальнонаціонального повстання, «ліві» в ЦК КП(б)У і у Всеукраїнському Центральному військово-революційному комітеті ініціювали на початку серпня 1918 р. повстання, центром якого стала Ніжинщина. Передбачалося, що виступ набере всеукраїнського масштабу. Хоча повстансько-партизанський рух швидко охопив Чернігівщину і Полтавщину, австро-німецькі окупанти з допомогою значно переважаючих частин регулярної армії змогли приборкати повсталих. «Праві» змогли усунути від керівництва КП(б)У «лівих» на чолі з Г. Пятаковим, засудивши на II партійному з'їзді (17–22 жовтня, Москва) здійснений курс. Їх активно наставляли присутні на форумі представники ЦК РКП(б) Л. Каменєв, К. Радек, Х. Раковський, висунувши гасло «Шлях на Київ лежить через Ростов». Тобто, слід було не форсувати вторгнення в Україну, а наявний потенціал, в тому числі нечисленні українські повстанські частини кинути на визволення російських центрів. Намагався стримувати поривання «лівих» і В. Ленін. В день завершення з'їзду його делегати були запрошені на об'єднане

засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. Виступаючи перед ними, вождь РСФФР «м'яко» застерігав: «...Якщо українська перемога робітників і селян піде поряд зі зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, але і буде непереможна! ...Свідомі українські комуністи говорять собі: ми повинні бути обережні: можливо завтра від нас вимагатиметься напруження всіх сил і вимагатиметься поставити все на карту заради боротьби проти імперіалізму і німецьких військ. Може бути, буде так завтра, але не сьогодні...» [14, с. 109].

Все відзначене об'єктивно гальмувало підготовку більшовицьких сил до участі в боротьбі за здійснення власних планів (вони не відійшли в минуле і не знімалися з порядку денного) відновлення в Україні радянської влади. Справді, стартові можливості КП(б)У, її прибічників практично до кінця листопада 1918 р. виглядали не надто переконливо і перспективно.

Разом контури альтернатив, що проступали в уявленнях керівників різних суспільних потоків, не давали підстав для того, щоб гарантовано вважати переважаючими шанси котроїсь зі сторін. Все мало вирішитися практикою реалізації пропонованих теоретико-політичних і державницьких платформ.

Список використаних джерел

1. Солдатенко В. Ф. Українська революція, Історичний нарис. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
2. Нариси історії Української революції. У двох книгах. Київ: Наукова думка. Кн. 1. 2011. 390 с.; Кн. 2. 2012. 464 с.
3. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. I. Рік 1917. Харків: Прапор, 2008. 560 с.; Т. II. Рік 1918. Київ: Світогляд, 2009. 411 с.; Т. III. Рік 1919. Київ: Світогляд, 2010. 453 с.; Т. IV. Рік 1920. Київ: Світогляд, 2010. 442 с.
4. Верстюк В. Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістической революції і громадянської війни на Україні (1917-1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформація дослідницької парадигми // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 8-23.
5. Якубова Л. Д. Формування української державності у XX ст. // Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 128-149.

6. Пиріг Р., Скальський В., Якубова Л., Єфіменко Г., Кульчицький С. Україна у вирі революції 1917-1921 рр. // Україна й українці в постімперську добу (1917-1939). Київ: Академперіодика, 2021. С. 11-246.

7. Кульчицький С. Державотворча спадщина Української Народної Республіки // Українське століття (1921-2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2021. С. 10-57.

8. Солдатенко В. Ф. Україна: революційна доба й наступні десятиліття: історико-історіографічні есе. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2021. С. 6-307.

9. Верстюк В. Ф. Проблема стійкості національно-державних проєктів доби Української революції 1917-1921 рр. // Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 122-142.

10. Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ: Парламентське видавництво, 2009. 448 с.

11. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2. Київ: Темпора, 2015. 412 с.

12. Солдатенко В. Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. Київ: Світогляд, 2005. 349 с.

13. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918). Сборник документов и материалов. Киев: Политиздат Украины, 1990. 801 с.

14. Ленін В. І. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р. // Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 37. Київ: Політвидав, 1972. С. 107-109.

Солдатенко В. Ф. Альтернативи суспільних процесів в Україні восени 1918 р. й реальна практика політично-державного протистояння (частина перша. Основні контури головних передбачуваних альтернатив)

В сюжеті означені три можливі найважливіші політико-державні альтернативи, які планували реалізувати різні табори, що вступали в протидію один проти одного в кінці 1918 р.: 1) спроба зберегти гетьманську модель державності, уособлювану П. Скоропадським і його оточенням; 2) здійснити антигетьманський переворот, відновити Українську Народну Республіку на основі трудових Рад, домінуюче становище в якій належало б трудящим верствам народу і від влади були відсторонені цензові елементи; 3) наміри відродити в Україні владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Ключові слова: суспільні процеси, Україна в 1918 році, політично-державне протистояння, Павло Скоропадський, Українська народна республіка.

Soldatenko V. Alternatives to social processes in Ukraine in the autumn of 1918 and the real practice of political-state confrontation (part One. The main outlines of the main possible alternatives)

The plot outlines three possible major political and state alternatives that were planned to be implemented by different camps that opposed each other at the end of 1918 1) an attempt to preserve the Hetman's model of statehood, personified by P. Skoropadskyi and his entourage; 2) to carry out an anti-Hetman's coup, to restore the Ukrainian People's Republic on the basis of the Labour Councils, in which the dominant position would belong to the working classes and the censorious elements would be removed from power; 3) the intention to revive the power of the Councils of Workers', Soldiers' and Peasants' Deputies in Ukraine.

Key words: social processes, Ukraine in 1918, political and state confrontation, Pavlo Skoropadskyi, Ukrainian People's Republic.